

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ - I DERS NOTLARI

4. Sınıf - 1. Dönem

İsa SARI
www.isa-sari.com

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

Çağatay Türkçesi, Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci döneminin adıdır. 15. yüzyıl başlarından başlar, 20. yüzyılın başlarına kadar devam eder. Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve Orta İran'ın kuzey ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün kuzey ve doğu Türklüğü bu dili kullanmıştır.

Samoyloviç, Orta Asya edebî Türk dilini dört devreye ayırır:

1. Karahanlı Türkçesi veya Kaşgâr Türkçesi (11-12. yy.)
2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (13-14. yy.)
3. Çağatayca (15-19. yy.)
4. Özbekçe (20. yy.)

Bu tasnife en büyük itiraz Köprülü'den gelmiştir. O, Çağatayca'yı şu devirlere ayırır:

1. İlk Çağatay Devri (13. ve 14. yy.)
2. Klasik Çağatay Devrinin Başlangıcı 14. 15. yy.)
3. Klasik Çağatay Devri (15. yy.'ın ikinci yarısı)
4. Klasik Devrin Devamı (16. yy.)
5. Gerileme ve Çökme Devri (17-19. yy.)

Janos Eckmann ise sınırları daha net belirleyen bir tasnif yapar:

1. Karahanlıca veya Hakaniye Türkçesi (11-13. yy.)
2. Harezmi Türkçesi (14. yy.)
3. Çağatayca (15-20. yy.)
 - Klasik öncesi devir
 - Klasik devir
 - Klasik sonrası devir

Çağatay Türkçesinin Başlıca İsimleri

Klasik Öncesi Devir

- Sekkâki
- Haydar Harezmi
- Lütfî
- Yusuf Emîrî
- Seyyid Ahmed Mirza
- Gedâi
- Atâi
- Ahmedî
- Yakînî

Klasik Devir

- Ali Şir Nevâyî
- Hüseyin Baykara
- Hamîdî
- Şâhî
- Şiban Han
- Muhammed Salih
- Babür Şah

Klasik Sonrası Devir

- Ebu'l-Gazi Bahadır Han

Çağatayca Sözlükler

- Abuşka Lugati
- Bedâyiü'l-Luga

- Fazlullah Han Lugati
- Kitâb-ı Zebân-ı Türkî
- Senglâh Lugati
- Hulâsa-i Abbasî
- El-Tamga-yı Nâsırî
- Fethali Kaçar Lugati
- Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî
- Üss-i Lisân-ı Türkî

Çağatay Türkçesi ile İlgili Çalışmalar

Çağatay Türkçesinin modern gramerleri Janos Eckmann tarafından yapılmıştır:

- *Çağatay Dili Hakkında Notlar*
- "Çağatayca", *Târihi Türk Şiveleri*
- *Küçük Çağatay Grameri*
- *Chagatay Manual*

Ses Özellikleri

1. İlk hecede *e>i* değişmesi vardır:

men > min
sen > sin

2. İkinci hecede *ü* bulunması halinde ilk hecedeki *e* ö'ye döner:

eçkü > öçkü (keçi)

3. Harezmi Türkçesinde dudak ve diş-dudak ünsüzlerinden sonra görülen yuvarlaklaşmalar Çağatay Türkçesinde yoktur:

anamnuñ > anamniñ
sabrum > sabrım
tapup > tapıp

4. Nevâyî'den itibaren üç kelimedede *p>f* değişmesi vardır:

toprak > tofrak
yaprak > yafrak
oprak > ofrak (elbise)

5. *w>v* değişmesi görülür:

ew > ev
tawar > tavar

6. Şu kelimelerde *t->d-* değişmesi vardır:

teg > dik (gibi)
takı > dagı (ve, dahı)

7. Diş arası *d* sesi *y* olmuştur:

adak > ayak
ked- > key-

8. Birden fazla heceli kelimelerin sonlarındaki ince ve kalın *g* sesleri tonsuzlaşıp *k* olmuştur:

ulug > uluk
katig > katık

Biçim Özellikleri

1. İlgi hali ekinde yalnız düz biçimler vardır:
yolnıñ, könlümniñ

2. *-nlñ* yanında *-nl* ilgi hali eki de vardır:
Afrâsiyâbnı oğlu

3. Hal eklerinden önce *zamir n'si* kullanılmaz:
başıda, başıdın, atasıga

4. *menim, bizim* yerine *meniñ, biziñ* kullanılır.

5. İsim çekimi *min, sin, dur/tur, biz, siz, durlar/turlar* şeklinde yapılır.

6. *dAçl, -dUk, -gll* sıfat-fiil ekleri kullanılmamaktadır.

7. *-mİş* sıfat-fiil ekinin yerini *-gAn* almıştır.

8. *-yU* zarf-fiil eki *-y* olmuştur:
tiyü > diy

Çağatay Türkçesi Döneminden Örnekler

Gazel

Ey sâki! Ayrılık hazanının içinde, her damlası kehribar gibi olan içki nasılsa öyle sarılık oldum.

Yüzüm ve vücudum kurumuş yaprak gibidir. Bir ağacın dalı ve yaprağı kurumuşsa ondan ne beklenir?

Bu ne hastalıktır ki bir gül yanaklının aşk kıvılcımından gözümün akı ve karası dahi laleye döndü.

Sarı bir şeye bakmak faydalıdır derler. Ben nasıl sarıya bakayım?

Ayrılık güzünde, havadis ağacında sararıp kaldım; hicran günü, o kuşlar arasında gündüz kalanlar gibi.

Akşam ile sabah -eğer sarılık değillerse- gecenin saçını yayıp, güneşin onun yüzünü yırtıp parlak tutması nedir?

Dilenci, bir külçe altın bulup toprağa gömmesi gibi dert de Nevâî'nin vücudunu toprağa gömdü.

Gazel

يېكيت ليكيم دا ايديم مبتلا يېكيت لاركا
قارېب هم اوزنى تيلارمېن فدا يېكيت لاركا

Yigitligimde idim mübtelâ yigitlerge

Çarıp hem özni tiler min fedâ yigitlerge

Gençliğimde gençlere düşkündüm. Yaşlanınca kendimi gençlere feda etmek isterim.

yigitligimde

<yigit - lik - i - m - de

yigit: İsim kökü

-lik-: İsimden isim yapım eki

-i-: Yardımcı ünlü

-m-: Teklik birinci şahıs iyelik eki

-de: Bulunma hali eki

tiler min

<til - e - r min

til: İsim kökü

-e-: İsimden fiil yapım eki

-r: Geniş zaman eki

min: Şahıs eki

بوزى سارېغ باشى اى بىر قارى هم اوله نى جىف
اىنكى قىزىل كوزى قاشى قرا يېكيت لاركا

Yüzi sarıg başı aq bir çarı hem olsa nî hayf

İnigi kızıl közi kaçşı çara yigitlerge

Yüzü sarı, başı ak bir yaşlı da olsa; yanağı kırmızı, kaçşı gözü kara gençlerin yanında da olsa gençlere ne yazık.

ديسانك قارىب بولايىن زهد و عافيت بىرله
مگر كه بولماغاسىن آشنا يېكيت لاركا

Diseng çarıp bolayın zühü 'āfiyet birle

Meger ki bolmağasın āşinâ yigitlerge

Eğer afiyet içerisinde, gönül hoşluğuyla ibadet edeyim dersen gençlerle tanış olmamalısın.

bolmağasın

<bol - ma - ga - sın

bol-: Fiil kökü

-ma-: Fiilden fiil yapım eki (olumsuzluk)

-ga-: Gelecek zaman eki

-sın: Teklik ikinci şahıs eki

bolayın

<bol - ayın

bol-: Fiil kökü

-ayın: Teklik birinci şahıs emir kip eki

تيلار ايسانك قارىلېغ عز و رتبه سېنى مگر
كونكولى ييرما كاسين دلربا يېكيت لاركا

Tiler iseng çarılığ 'izz ü rütbesini meger

Könglüni birmegesin dilrubâ yigitlerge

Yaşlılığın şerefini ve rütbesini istersen, gönül çeken gençlere gönül vermemelisin.

tiler iseng

<til - e - r i - se - ng

til: İsim kökü

-e-: İsimden fiil yapım eki

-r: Geniş zaman eki

i-: Yardımcı fiil

-seng: Geniş zamanın şartı

نیچہ کہ بولہ بیکیٹ لیک دا شوخلوق مطلوب
ولی ادب بیلہ خوشطور حیا بیکیٹ لارکا

Niçe ki bolsa yigitligde şühluk maṭlûb
Velî edeb bile hoştur hayâ yigitlerge

Nasıl ki gençlikte şuhluk istesen de, ancak gençlere
edep ve haya yakışır.

قارینه هر نیچہ بولہ ستم بیکیٹ لار دین
نی بولغوسی قاریدین جز دعا بیکیٹ لارکا

Ḳarığa her niçe bolsa sitem yigitlerdin
Ni bolğusı qaridin cüz du'â yigitlerge

Her ne kadar gençler yaşlılara sitem etseler de,
yaşlılara yakışan onlara dua etmektir.

نی نوع زهد ایله قوی اسرایین محفوظ
که اوچرادیم قاریلید دا بلا بیکیٹ لارکا

Ni nev'-i zühd ile taḳvâ asrayın maḥfuz
Ki uçradım qarılıkda belâ yigitlerge

Gençlerden bela görmüş biri olarak, zühd ile takvayı
nasıl besleyip muhafaza edebilirim?

پینار عذاب قاریب نا خلق بیکیٹ لار دین
نیچہ کہ توتسام اوزومنی اتا بیکیٹ لارکا

Yıtar 'azâb-ı qarîb nâ-hulḳ yigitlerdin
Niçe ki tutsam özimi ata yigitlerge

Her ne kadar kendimi gençlerin atası saysam da,
huysuz gençlerden gördüğüm azap yeter.

Gazel

روشن دورور که مهر یوزونک دین الور صفا
یوقسا نی وجه ایلا قر اندیز تابار ضیا

Rüşen durur ki mihr yüzingdin alur şafâ
Yoksa ni vech ile ḳamer andan tapar ziyâ

Açıkçası güneş, ışığını senin yüzünden alır. Aksi
takdirde ay ondan ne yüzle ışık alırdı.

غرق محبط عشقینک ایدی جان ایلا کونکول
اول دم که روح ایماس ایدی تن بیرله اشنا

Ḡarḳ-ı muḥîṭ 'ışığıng idi cân ile köngül
Ol dem ki rûḥ imes idi tin birle aşnâ

Can ile gönül, aşkının okyanusunda boğulmuştur ki
o zaman henüz ruh ile vücut tanışmamıştı.

کل دا یوزونک لطافتی دین رنگی کورماسا
بلبلغانی ایدی بو فغان بیرله بو نوا

Gülde yüzüng leṭâfetidin rengi körmese
Bülbülğa ni idi bu fiğân birle bu nevâ

Bülbül, senin yüzünün letafetinden gülde bir renk
görmese bu kadar feryat eder miydi?

بیر ذره آغزی رمزینی هر کیم که انکلامدی
یولی عدم طریق دور و زاده فنا

Bir zerre ağzı remzini her kim ki anladı
Yolı 'adem-i ḫariḳidür ü zâd reh-i fenâ

Kim ki ağzının sembolünü bir zerre anlarsa, onun
yolu yokluk yoludur ve yol azığı da yoktur.

اول زنده دل حیات ابد وصلیدین تلمبار
کیم نیش غمینی نوش دیر و دردنی دوا

Ol zinde-dil ḫayât-ı ebed vaşlıdın tapar
Kim nîş-i ğamını nüşdir ü derdini devâ

O canlı gönül, ebedi hayata kavuştuğu zaman gam
dikenini tatlı bal eder ve derdine deva bulur.

لامی که وصل ایاغی غا تاپمیش دور اتصال
اول لام دور که اورتاغا المیش آنی بلا

Lâmı ki vaşl ayağığa tapmışdur ittişâl
Ol lâmdur ki ortağa almış anı belâ

Bir lam harfi ki vaşl kelimesinin ayağına takılmıştır.
O lamdır ki bela kelimesi onu ortaya almıştır.

اوزدین قوتول نوایی و مقصدقا پیت که قوش
پیتاس چن غا بولسا قفس ایجره مبتلا

Özdin ḳutul Nevâyî vü maḳşadḳa yırt ki ḳuş
Bitmez çemengâ bolsa ḳafes içre mübtelâ

Nevâyî, özünden kurtul ve maksada ulaş. Böyle
yapmalısın; çünkü kafes içinde olan kuş düzlüğe
ulaşamaz.

Gazel

وه که جن دین ینا ایستی شمال اوزکاچه
هر دم اولور عطریدین کونکلومه حالی اوزکاچه

Veh ki çemendin yine isti şimāl özgeçe
Her dem olur 'ıtridin könglüme hāl özgeçe

Vah, rüzgar yine yeşillikten esti. Her zaman bu hoş
kokulardan gönlüm bir başka hâl olur.

بلبل و قیری چیکب لجن و نوا اوزکا نوغ
کورکوزا دور سرو و کل غنچ و دلال اوزکاچه

Bülbül ü kumru çikip hâlin u nevâ nevâ
Kör közedür serv ü gül ü gonca delâl özgeçe

Bülbül ve kumru bir başka türlü ötünce, servi ve gül
başka görünür.

سوسن اولوب سر بلند غنچه قلیب نوش خند
ایلکا آلاردین یتیب دفع ملال اوزکاچه

Süsen olup ser-bülend gonca kılıp nûş-hand
İlke alardın yitip def' -i melâl özgeçe

Sümbül, başını alıp büyümüş; goncanın açılmasıyla
hüzünler başka bir hal ile yok olup gider.

سنبل پرتاب هم لاله سیراب هم
دود ایله اوتدین بولوب شی و مثال اوزکاچه

Sünbül-i pürtâb hem lâlâ-i sîr-âb hem
Dûd ile otdın bolup şibh ü mişâl özgeçe

Işıklı sümbül ve taze, körpe lale bir başka güzellikle
dumana ve ateşe benziyorlar.

کیردی مکر دلبریم حور پری پیکریم
کلشن ارا کونکلوی دا فکر و خیال اوزکاچه

Kirdi meger dilberim hür-i perî peykerim
Gülşen-ârâ köngülde fikr ü hayâl özgeçe

Perî yüzlü, cennet kızı görünüşlü sevgilim gül
bahçesine girince, gönülde ne fikirler ve hayaller
uyandırır.

بولما منکا داعی بول آندا که عینس ایلار اول
قیسام ایدی منت اولوب قال و مقال اوزکاچه

Bolsa manga dağı yol andaki 'ıyş eyler ol
Kılsam idi mest olup kâl u maqâl özgeçe

O sevgilim yiyip içerken, yanına gitmeme izin verse
ben de zevkten sarhoş olup bir başka söz söyledim.

Gazel

جایم چیقا دور هجر ایله جانان کبراک ایردی
کونکلوم کویله دور درد ایله درمان کبراک ایردی

Cânım çıqa dur hicr ile cânân kirek irdi
Könglüm köyedür derd ile dermân kirek irdi

Canım, ayrılık ile çıkmaktadır, bana sevgili gerektir.
Gönlüm ise dertlidir, derman gereklidir.

غم شامی دا پروانه صفت کیم کویا دورمین
باشیم اوزه اول شمع شبستان کبراک ایردی

Ğam şâmı da pervâne-şıfat kim guyâ dürmin
Bâşım üze ol şem' şebistân kirek irdi

Pervane gibi hüznün akşamında yanmaktayım.
Başımın üzerine harem dairesinin mumu gereklidir.

کوز باغیدا یوز کل آجا دور عشق و لبکن
یوز و خطی دین لاله و ریحان کبراک ایردی

Güz bağide yüz gül açadır 'ışk velîkin
Yüz ü hâttidin lâle vü reyhân kirek irdi

Güz bahçesinde aşkın yüz gülü açmaktadır; ancak
yüz ve çizgilerinden dolayı bana reyhan ve lale
gerektir.

خوش کبیدی حزین کونکلوم ارا غمزه لارینک کیم
آه اوقلارینه نیچه پیکان کبراک ایردی

Huş kıldı hâzîn könglüm ârâ ğamzelerin kim
Âh oklarına niçe peykân kirek irdi

Hüzünlü gönlümün içine senin o öldürücü bakışların
hoş geldi; ancak ah oklarına daha nice kirpik
gereklidir.

قبریمغه خرام اینیک و بوق تخفه و کیم
بو خس کبی جسم ایجرا بوکون جان کبراک ایردی

Ğabırımğa hâram itting ü yok tuhfe veh kim
Bu huş gibi cism içre bu kün cân kirek irdi

*Kabrime salınarak geldin; ama bir hediye vermedin.
Halbuki bu çöp gibi cismimin içine bugün can
gerekir.*

خوش زینتی کوب نامہ دورور عمر ولیکن
توقیع وفادین انکا عنوان کبراک ایردی

Hoş zineti köp nâme durur ‘ömr velîkin
Tevkî-i vefâdın anga ‘unvân kirek irdi

*Ömür, hoş süsü çok olan mektuptur; ancak vefa
nişanı olan ömre bir adres gerekir.*

بیلمای سینی اول کل قوار ای زار نیایی
سیندیک انکا بیر بلبل نالان کبراک ایردی

Bilmey seni ol gül kıvar ey zâr Nevâyî
Sindik anga bir bülbül-i nâlan kirek irdi

*Ey ağlayan Nevâyî! Seni o gül bilmiyor. Ona senin
gibi inleyici bir bülbül gereklidir.*